

K nedožitým osmdesátiletým narozeninám Miroslava Purkrábka

PERSONÁLIE

* 16. května 1930

† 8. září 2005

PhDr. Miroslav Purkrábek, CSc., přispěl svou vědeckovýzkumnou činností do tří oblastí: sociologie armády, sociologie zdravotnictví a veřejné politiky. Tento text se věnuje zčásti jen oblasti první. Té se Miroslav Purkrábek věnoval nejen v šedesátých letech, ale i po roce 1989 až do své smrti. [1]

O armádě po 21. srpnu 1968

Miroslav Purkrábek věnoval dlouhodobou pozornost kritické analýze základních problémů vývoje Československé lidové armády v období tzv. normalizace a reálného socialismu. [2] I přes společné rysy se vývoj v armádě, stejně jako v rezortu vnitra, podle Miroslava Purkrábka podstatně lišil od ostatních součástí státu a společnosti intenzitou, mírou a formami manipulace s vojáky a občanskými pracovníky v tomto rezortu. Byl především zápasem o vědomí vojáků, o vymýcení a izolaci pozůstatků demokratických sociálně reformních idejí z konce šedesátých let minulého století. Kolem osmi tisíc vojáků tento záměr odmítlo nebo jeho principům nevyhovovalo. Tento proces trval více než pět let a byl v polovině sedmdesátých let v podstatě ukončen. I když se to nepodařilo jako všechny podobné záměry uskutečnit zcela absolutně. K znovuoživení určitých myšlenek došlo v armádě v souvislosti s nástupem tzv. Gorbačovovy perestrojky.

Největší deformací řídicího systému bylo uplatňování vedoucí úlohy KSČ v armádě. M. Purkrábek k tomu napsal: „Soudím, že tento systém učinil armádu neschopnou koncepce a vedl k tomu, že nastoupilo autokratické byrokratické velení a velitelé ztratili možnost i schopnost vést lidi a řešit sociální problémy v armádě.“ [3] Navíc řada velitelů měla vysoké stranické funkce, takže byli v podstatě analogickými nositeli vedoucí úlohy KSČ v armádě jako příslušníci stranickopolitického aparátu. Řídicí systém armády tak zaostal za moderními metodami uplatňovanými ve vyspělých armádách. (Konečně ve stejném období podobný způsob sovětského armádního velení a řízení ztroskotat ve válce v Afghánistánu.) Participace v podstatě klesla na minimum, dokonce i ve vědě, kde bylo dosaženo určitých výsledků jen v technických vědách: „Klíčovou otázkou

bylo podcenění vědeckých aplikací v řízení. Dominovaly stereotypy denní operativní činnosti a obratná manipulace. V celé armádě nebyly posuzovány důležité otázky, byla potlačena vědecká diskuze, místo ní se pěstovala apologetika a dodatečné zdůvodňování přijatých rozhodnutí.“ [4]

Vojensko-strategická, operační a taktická způsobilost armády a jejího vojensko-technického potenciálu byly rozvíjeny v intencích sovětské vojenské vědy, tj. jako útočné a vazalské s omezením, která postihla sovětské vojenství. To ovlivnilo nejen způsob a formy vedení lidí, ale i profesionální vedení boje. V období normalizace proto armáda ztratila svou prestiž a důvěru lidí. Byla považována za armádu totalitního systému. Izolace armády, její uzavřenost, byly však provázeny její prostupností i civilním vlivům, vesměs neoficiálním. Prosazení vedoucí úlohy KSČ v armádě zcela znemožnilo občanskou kontrolu armády. Ani parlamentní kontrola v podstatě neexistovala. Tuto roli převzala Rada obrany státu, která byla budována jako totalitní mechanismus zasahující až na okresy, čímž vedla až k militarizaci státu.

Transformace armády

Po takovém dědictví bylo nutné armádu transformovat a reformovat. Je však třeba říci, že armáda sehrála již při převratu 17. listopadu 1989 a v zápasu o vytvoření demokratického řádu významnou úlohu. [5] „Neutrální a již měsíc po 17. listopadu 1989 loajální postoj příslušníků čs. armády k demokratické proměně eliminoval hrozby, které představovaly složky ministerstva vnitra... Armáda byla názorově diferencovaná a jako celek k ozbrojeným zásahům těžko použitelná... Československá armáda měla na rozdíl od ostatních armád Varšavské smlouvy přece jen ještě demokratické tradice.... V celém vývoji čs. armády se nepodařilo změnit ji ve zcela elitářskou organizaci.“ [6]

V čem tkvěly kořeny tohoto konstatování? „V šedesátých letech, v období prvních pokusů o reformu ekonomiky a určité liberalizaci duchovního života, vyrostla průbojná vojenská inteligence. Od poloviny šedesátých let usilovala o progresivní demokratické změny v armádě, o její společenskou a vojensko-technickou modernizaci. Po intervenci vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968 byla však tato sotva vzniklá elita československé armády propuštěna a perzekvována.“ [7]

Neutralizace a loajalizace armády byla proto pro většinu vojáků z povolání nejpříjemnější, což umožnilo i některé radikálnější kroky, zejména k politické rekonstrukci čs. armády krátce po listopadu 1989. To přispělo k efektivnější tvorbě koncepce demokratizace armády, která se stala základem jejích demokratických přeměn. Přitom byla zdůrazňována role vojáka jako občana, demokratická participace a humanizace vojenské služby. Řada vojáků z povolání vzhledem k uvedeným příčinám i dalším mohla proto v armádě setrvat a mnozí se významně prosadili i po odchodu z armády.

Civilní řízení a kontrola armády

Po listopadu 1989 po zajištění neutralizace armády bylo nutné k její loajalizaci a následně demokratizaci zajistit civilní řízení a kontrolu armády. Je to integrální podmínka existence armády a jejího fungování ve všech demokratických státech. Miroslav Purkrábek věnoval proto této problematice prvořadou pozornost. [8] Zpracoval studii

shrnující poznatky z civilní kontroly armády za předmnichovské republiky, poválečného vývoje naší armády a zvláště z praxe ve vyspělých západních demokratických zemích, především členů Severoatlantické aliance. Civilní kontrola (řízení) musí být nutně pluralitní a v souladu s přijatými zákony odpovídajícími dosaženému stupni rozvoje demokratické společnosti, současným poznatkům právní vědy a zkušenostem předních demokratických zemí. Kontrola musí být uskutečňována nejen nad velením armády, ale nad celou armádou. V armádě přitom musí zůstat instituce, které jí spojují se společností, jako jsou např. instituce kulturní, sportovní aj.

Vojenský utilitarismus a pragmatismus se podle Miroslava Purkrábka nevyplácí. Vliv politických stran na armádu by měl být uskutečňován především prostřednictvím poslanců a senátorů v parlamentu; nemělo by to však mít charakter politické licitace. Úspěch civilní kontroly armády závisí v širší míře na občanských postojích příslušníků armády, zejména nejvyššího velení. Základní funkcí a smyslem kontroly armády přitom musí být, aby sloužila obraně země, pozitivně fungovala a nebyla zneužita pro jiné parciální nebo dokonce individuální cíle. Musí působit kriticky, ale zároveň pozitivně, konstruktivně.

Úloha vědy ve výstavbě armády

Bezprostředně po listopadových událostech byla před armádou nutnost ujasnit si vojensko-doktrinální otázky vývoje a postavení armády, formulace a postupné konkretizování cílů rozvoje armády, komplexní strategie obrany i jednotlivých etap programu profesionalizace armády. To vyžadovalo, aby sociální transformace armády pronikla dále než dosud do samotného nitra vojenského života, do sociálních vztahů, do participace na rozhodovacích procesech a do široké kultivace vojáků jako občanů demokratického státu.

Do popředí se proto dostávaly především společenské vědy. Podle Miroslava Purkrábka [9] do popředí vystupovaly problémy týkající se vztahu vojáků z povolání ke společnosti, k vojenské službě a k armádě. Konkrétně se to týkalo i depolitizace armády. Zatímco před volbami v roce 1990 preferovalo KSČ 41 % vojáků, v roce 1991 to již bylo jen 13 %. Přitom v minulém režimu bylo v KSČ 84 % důstojníků a 51 % praporčíků. Pozornost si zasloužil i výzkum různých národností v armádě, romského etnika, žen v armádě, příslušníků církví a sekt apod. To byl i důvod, proč byl kromě Institutu pro strategická studia založen i Vojenský ústav sociálních výzkumů, v jehož čele nejdříve stál Jaromír Cvrček a později právě Miroslav Purkrábek.

Tento ústav hned po svém zrodu zahájil analýzu názorů vojáků z povolání na vojenskou službu a začal systematicky zkoumat problematiku vojenského povolání. Uplatnili se tu nejen psychologové a sociologové, ale také ekonomové, politologové, právníci i jiné vědní disciplíny. Tato orientace byla důkazem, že si nové vedení ministerstva obrany a velení armády uvědomilo, že sociální potenciál je v obraně a při výstavbě armády neméně důležitý jako jsou potenciály ostatní – technický, ekonomický atd. V popředí výzkumné pozornosti byla analýza základních složek lidského potenciálu, především zdraví a fyzických schopností, kvalifikační a dovednostní potenciál, potenciál participace, hodnotové orientace a kreativity, zejména motivace a vůle k obraně. Již spojenecké operace *Pouštní štít* a *Pouštní bouře* prokázaly nejen úspěšné využití techniky, ale především kvalifikovaný výběr lidí a jejich zabezpečení.

Sociální řízení v armádě

Miroslav Purkrábek spolu s Jaroslavem Jandou byli předními tvůrci nového modelu řízení a velení v armádě. V jejich pojetí se ministerstvo obrany stalo civilně správním úsekem a generální štáb velením armády. Civilně správní úsek měl tři subsystémy: strategický, ekonomický a sociální. Úsek sociální byl v procesu transformace zprvu řízen zástupcem ministra obrany pro výchovu a kulturu a následně náměstkem ministra obrany pro sociální a humanitární věci. Záměr byl zřejmý: Aby československá armáda byla moderní armádou demokratické společnosti, je nutné řídit její sociální procesy jako v kterékoli jiné složce společnosti. Řízení sociální záležitostí není izolované, ale je součástí celkového komplexního řízení v armádě. Odpovědnost za ně mají generální štáb a velitelé na všech stupních velení armády.

K odbornému zabezpečení, na pomoc velitelům a vojákům, byl vytvořen úsek sociálních a humanitárních věcí, podobně jako úsek strategického a ekonomického řízení, jako politicko-správní součást ministerstva i jednotlivých stupňů velení. Úsek sociálních a humanitárních věcí byl tvořen správami sociálního řízení, vojenského školství, právní služby, tělesné výchovy a sportu, správou pro styk s veřejností a správou kultury; součástí úseku byl i Historický ústav ČSA a Vojenský ústav sociálních výzkumů. Sociální řízení zajišťovalo sociálně-vědní služby, vojenskou výchovu a vzdělávání, sociální politiku a kulturní činnost.

Profesionalizace armády

Miroslav Purkrábek se již od šedesátých let minulého století zabýval sociálními problémy a bariérami profesionalizace armády. [10] Vycházel z poznatků Janowitzových a Doornových atd., z děl Moskose [11] a Dandekera [12] a z Huntingtonovy [13] teorie o civilně vojenských vztazích a tendencí k objektivní občanské kontrole. Tito autoři potvrzují tendenci k vojenské profesionalizaci, ale vycházejí již ze zcela změněného postavení vojenských profesionálů. Jejich charakteristikou je krize tradičního odborníka na řízení ozbrojeného násilí, tj. jisté eroze jejich privilegovaného statusu i povahy jejich dosavadní funkce a předpokladů k ní.

Miroslav Purkrábek se domníval, že s pokrokem odzbrojovacích jednání a přípravy kolektivní bezpečnosti, zvláště po rozpadu tzv. socialistické soustavy, se posouvá obsah a význam sociální utility vojenského profesionalismu k preventivní odstrašovací a antikonfliktní funkci ozbrojených sil. Dožil se však okamžiku, kdy vojenští profesionálové byli v asymetrických konfliktech nasazováni proti netradičním vojenským silám gerilového charakteru. Uvědomil si však, že nábor vojenských profesionálů je součástí trhu pracovních sil. Stejně tak mohl pozorovat, jak se zčásti naplňuje jeho hypotéza, že o profesionalizaci rozhodnou politici, což se stalo za vlády Miloše Zemana; horší to však bylo s tehdejší jeho výzvou, že se proto armáda musí na tento proces připravit, což se zdaleka nepodařilo, protože velení armády se s možností profesionalizace zabývalo jen okrajově. Nebylo ani možné profesionalizovat armádu urychleně, jak to požadovali někteří radikálové, do konce roku 1990, a v méně radikální podobě v podstatě v programech všech politických stran, protože vojáci v základní službě byli v podstatě součástí civilní demokratické kontroly armády.

PhDr. Antonín Rašek

Poznámky k textu:

- [1] **Miroslav Purkrábek** absolvoval na Filozofické fakultě UK obor filozofie a psychologie. V letech 1953-1965 byl důstojníkem letectva a v letech 1965-1969 vědeckým pracovníkem a náčelníkem výzkumného pracoviště sociologie armády. Spolupodílel se na zrodu oboru vojenské sociologie. Po propuštění z armády pracoval ve zdravotnictví jako metodolog výzkumu zdraví a zdravotnických služeb. Řídil nebo se podílel na výzkumech v oblasti sociální medicíny a podnikové sociologie. Po roce 1989 se angažoval jako poradce náměstka ministra pro sociální a humanitární věci, náčelníka Vojenského ústavu sociálních výzkumů a vedoucího odboru Institutu pro strategická studia generálního štábu armády v prosazování sociologických a politologických poznatků při demokratizaci, humanizaci a profesionalizaci československé a české armády. Po odchodu ze služeb ministerstva obrany byl vedoucím oddělení veřejné a sociální politiky Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd a pracovníkem Centra pro sociální a ekonomické strategie (CESES) FSV UK. Dlouhodobě se zabýval vztahem institucí a člověka, vývojem vojenského a lékařského povolání, analýzou a prognózou zdravotní péče a vlivu sociálních, ekonomických a ekologických faktorů na zdraví československé populace a problematikou sociální participace ve veřejné politice. Publikoval velké množství statí v oboru vojenské sociologie, zdravotnictví, vrcholového vedení podniků a analýz lidského potenciálu, zejména participace. Byl editorem a spoluautorem *Slovníku vojenského profesionála*, Historický ústav (red.), Praha: Ministerstvo obrany, 1993, ISBN 80-85469-58-8.
- [2] Viz např. interní text Purkrábek, M. *Československá armáda od srpna 1968 do listopadu 1989*.
- [3] Tamtéž, s. 5.
- [4] Tamtéž, str. 6.
- [5] Blíže viz např. PURKRÁBEK, M., RAŠEK, A. *K politické, sociální a vojenské rekonstrukci čs. armády v demokratické revoluci*. Výběr statí pro výchovu, vzdělání a rekvalifikaci. Praha: redakce Impuls, září 1991. PURKRÁBEK, M. Politická, sociální a vojenská transformace ČSA. *Sociológia*, 3/1992, s.137-143. PURKRÁBEK, M. Demokratizace armády – pojem a proces. *Vojenské rozhledy*, 2/1992, s. 45-50.
- [6] Tamtéž, str. 1-2.
- [7] Tamtéž, str. 6. ČSLA, od června 1954 – červenec 1992, ČSA, AČR od roku 1993 –.
- [8] Viz např. informaci pro kolegium ministra obrany ČFSR v říjnu 1990 zpracované Miroslavem Purkrábekem pod názvem *Kontrola civilních institucí nad armádou*.
- [9] Viz např. interní texty PURKRÁBEK, M. Společenské problémy a souvislosti přeměny armády, 1991; PURKRÁBEK, M. Bez sociální participace armádu demokratizovat nelze. *A-revue*, 11/1990, s. 4-5.
- [10] Viz např. interní text: PURKRÁBEK, M. *Sociální problémy a bariéry profesionalizace armády v období transformace z totalitní do demokratické společnosti: Případ Československa*. 1990; PURKRÁBEK, M., RAŠEK, A. K demokratizaci Československé armády. *A-revue*, 7/1990, s. 4-5; PURKRÁBEK, M. Bez občanského základu není vojenského profesionalismu. *A-revue*, 9/1991, s. 4-5; PURKRÁBEK, M. Profesionalizace čsl. armády. *Mezinárodní politika*, 12/1991, s. 17-18.
- [11] MOSKOS, Ch. *Armed Forces in a Warless Society*. Utrecht 1990.
- [12] DANDEKER, Ch., WATT, P. *The Modern Military Professionalism*. Utrecht, 1990.
- [13] HUNTINGTON, S. *The Soldier and the State*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1957.